

Садыков Т., Шаршембаев Б., Шерова А.

ФОНО-МОРФО-СТАТИСТИКАЛЫК ПАРАДИГМАНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖӨНҮНДӨ

Садыков Т., Шаршембаев Б., Шерова А.

О СТАНОВЛЕНИИ ФОНО-МОРФО-СТАТИСТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ

T. Sadykov, B. Sharshembaev, A. Sherova

ABOUT THE FORMATION OF PHONO-MORPHO-STATISTICAL PARADIGM

УДК: 811

Макала кыргыз тил таанымы менен түркологиядагы фоно-морфо-статистикалык парадигманын калыптанышын териштирүүгө арналат.

Негизги сөздөр: кыргыз тил таанымы, түркология, фоностатистика, морфостатистика, багыттардын калыптанышы.

Статья посвящена обсуждению вопросов становления фоно-морфо-статистической парадигмы в кыргызском языкознании и тюркологии.

Ключевые слова: кыргызское языкознание, тюркология, фоностатистика, морфостатистика, становления этих направлений.

The article is devoted to the discussion of the formation of phono-morpho-statistical areas in the Kyrgyz linguistics and Turkology.

Key words: kyrgyz linguistics, Turkology, fono-statistics, morpho-statistics, development of these areas.

Түркологияда фonomорфостатистикалык багыттын калыптанышы жана өнүгүшүнө арналган изилдөөлөр дээрлик арбын [1-4]. Ошентсе да, тилдик изилдөөлөрдө математикалык ыкмалдардын колдонуу багыттарын териштирүүгө арналган жана маселенин коюлуш өнүгүнүн кенендиги жагынан да, жүргүзүлгөн изилдөөнүн тереңдиги жагынан да бүгүнкүгө чейин илимий жактан өз баалуулугун жоготпой келген эмгек да барчылык [5]. Анда адегенде сан менен сапат категорияларынын философиялык жана мифологиялык негиздери, алардын бири бири менен болгон байланышы, тилде жана формалдык моделдерде чагылышы, математика илими объектилердин жалаң гана сандык моделдери эмес сапаттык белгилерин да чагылдырууга жөндөмдүү экендиги айтылат да, андан соң лингвистикалык спектр, марков чынжыры, эвфония көрсөткүчү, «яковлев формуласы өңдүү теориялык бир катар орчундуу жоболор аркылуу орус жана совет окумуштууларынын лингвостатистика тармагынын өнүгүшүнө кошкон салымдары ачып көрсөтүлөт [5: 12-18]. Казак тил илиминин теориялык негизине таянуу менен жалпы лингвистика теориясында алфавитти кыскартуунун математикалык формуласы деп Н.Ф.Яковлевге негизсиз ыйгарылып келген схема түбү келип казак тили үчүн К.Жубанов иштеп чыккан схемага барып такалып, ошол системанын формалдаштырылган математикалык көчүрмөсүн түзөрү [5: 17] кимди гана болбосун кайдыгер

калтырбайт. Басылмада лингвистикадагы өйдөкүдөй жаңы багыттардын өнүгүшүнө байланыштуу төмөнкүчө бүтүм чыгарылат: «Количественная определенность в объективной действительности предстает, с одной стороны, как дискретное, прерывное количество, а с другой стороны, - недискретное, непрерывное количество. Первое из них определяется посредством счета, а второе – посредством измерения. Соответственно этому в мыслительной категории количества выделяются два основных момента – число и величина» [5: 18]. Ошентип, бул жобо түркологиядагы фonomорфостатистикалык багыттын теориялык негиздерин андап билүүдө олуттуу мааниге ээ экендиги талашсыз.

Кыргыз тил илиминин өзүнчө бир тармагы катары калыпташкан фonomорфостатистикалык багыттын башаты өткөн кылымдын 20-30-жылдарында эне тили үчүн өлчөөсүз эмгек өтөп, алгачкы окуу китептерди жазган, терминдер сөздүгүн түзүп, жазуу эрежелерин иштеп чыккан кыргыздын тун профессору Касым Тыныстан уулунун мурастарына барып такалат. Ал агеңдерде эне тилдин сөздүк байлыгын жыйноо маселесин күн тартибине койгон экен. Бул маселени чечүү үчүн тасма түрүндөгү атайын математикалык таблицаны ойлоп табат. Ар бир тасмага латын тамгалары колдонуу кыштыгына карай А→К→Т→В→Ç→I тартибинде жазат да, аларды кайчылаштырып бирден жылдыруу аркылуу улам жаңы сөз же сөз формаларын ала баштайт. Алынган сөздөрдү улам каттап турат. Ошентип, «Касым Тыныстановдун таблицасы» деген ат менен белгилүү болгон бул ыкма аркылуу кыргыз тилине тиешелүү 100 минге жуук сөз жана сөз формасы чогултулган экен [6]. Демек, Касымдин бул эмгегин кыргыз тил таанымындагы лингвостатистикалык багыттын башталышы деп кароого толук негиз бар.

1934-жылы жарык көргөн жана өйдөкү эмгек менен мазмун жактан байланышкан окумуштуунун «Кыргыз адабий тилинин жаңы ымласынын долбору» аттуу дагы бир эмгеги [7], акыйкатта да, кыргыз морфологиясынын башталышы болуп саналат. Учурда Е.Д.Поливанов бул эмгекке карата жазган өзүнүн пикиринде минтип баа берген экен: «И тот факт, что т. Тыныстанов не просто прислушался к последнему слову западной науки, а наоборот – самостоятельно пошел по параллельному

ей пути, создав собственную морфонологию кыргызского языка (хотя и не называемому им этим именем), уж сам по себе говорит о значительности достижений киргизского лингвиста. Этим я вовсе не хочу сказать, однако, что все вопросы морфонологического характера уже разрешены для кыргызского языка Тыныстановым. Но во всяком случае сделано им достаточно уже достаточно для того, чтобы практические вопросы орфографии могли разрешаться на твердой базе теоретического материала...» [8]. Атактуу окумуштуунун кыска жана нуска жазылган бул пикиринде кыргыз морфонологиясы кантип жана кандай фактыларга таянуу менен иштелип чыккандыгы жөнүндө так маалымат берилген эмес. Ошентсе да, окумуштуунун негизги оюн эки эмгекти талдап териштирүү аркылуу калыбына келтирүүгө болорун белгилей кетүү абзел. Бул, арийне, өзүнчө карала турган өзгөчө маселе. Мындагы биз үчүн орчундуусу - тун профессору-буздун колдонмо лингвистикага кошкон дагы бир салымы.

К.Тыныстанов аталган эмгегинде сөз жана сөз формаларын логикалык санака (исчисление) жолу менен эсептеп алуунун жол-жобосун иштеп чыккан экен. Бул максатта кыргыз жана башка бардык түрк тилдери үчүн бирдей мүнөздүү болгон муундун төмөнкүдөй 6 тибин жетекчиликке алат: А, AP, ALP, PA, PAP, PALP. Мында А – үндүү тыбыш, P – үнсүз тыбыш, L – уяң үнсүз. Ар бир тип тиешелүү тыбыштар менен толтурулгандан кийин бир муундуу сөздөрдүн толук тизмеси алынат. Андан соң кезек 2 муундуу сөздөргө келет. Мындай сөздөрдү алуу үчүн 6 типке көп муундуу сөздүн бардык өңүттөрүндө бирдей келген соңку 3 тип көбөйтүлөт да, 2 муундуу сөздөргө тиешелүү муундун 18 тибин аныкталат. 18 тип тыбыштар менен толтурулгандан кийин 2 муундуу сөздөрдүн толук тизмеси чыгарылат. Өйдөкү амалды улам кайталоо аркылуу 3, 4, 5 жана башка көп муундуу сөздөрдүн толук тизмеси аныкталат. Ошентип, К.Тыныстанов тарабынан сунушталган бул ыкма азыркы формалдуу лингвистикада тилдик объектилерди логикалык эсептеп чыгуу ыкмасы (способ логического исчисления лингвистических объектов) деп аталат. Бул ыкма XX кылымдагы тил илиминде төңкөрүш жасаган жана америкалык окумуштуу Н.Хомский тарабынан негизделген генеративдик лингвистика аттуу багыттын теориялык негизин түзөт. Кызыгы, Н.Хомскийдин эмгеги англис тилинде 1957-жылы Нидерландияда жарык көрсө, К.Тыныстановдун эмгеги андан чейрек кылым илгери Кыргызстанда басылып чыгат. Бул салыштыруу генеративдик лингвистиканын, анын ичинде генеративдик морфологиянын бир башаты түркологияда жатарын ачык тастыктайт.

К.Тыныстановдун дагы бир салымы үндөштүк кубулушунун ишке ашуу механизминде байланышат. Ал агездеги калпыс көз караштардан айырмаланып, үндөштүк кыргыз жана башка бардык түрк тилдери үчүн жандуу жана жашай бере турган кубулуш

экендигин далилдейт да, бул кубулуштун ишке ашуу механизми төмөнкү эреже аркылуу башкарыларын минтип аныктайт: «үндөштүктө биринчи муун үчүнчү муунга түздөн түз таасир бербестен экинчи муун аркылуу таасир берет» [7: 6]. Тилекке каршы, бул жобо бүгүнкү күнгө чейин жалпы тил теориясында да, түркологияда өзүндө да татыктуу баасын албай келет.

К.Тыныстановдун кийин фонорморфостатистикалык багытка проф. К.Дыйканов кайрылат. Ал өзүнүн «Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттүү сөздүгү» аттуу эмгегинде сөздүккө алынган 39057 сөздүн ичинен 2386 (6,1%) сөз бир муундуу сөзгө тиешелүү деп аныктайт, бирок анда мындай сөздөрдүн канчасы уңгу же туунду сөз, канчасы төл же чет сөз, төл сөздөрдүн ичинен канчасы муундун бул тибине, канчасы тигил тибине жатат деген суроолор жоопсуз калган [9: 454-455]. Ушундай эле изилдөө академик А.Кайдаров тарабынан аткарылган. Ал түркологиядагы тектештирме-тарыхый грамматика багытында жүргүзгөн өзүнүн көп жылдык изилдөөлөрүнө менен мындай статистикалык эсепти бир кыйла дыкат аткарып, казак тилиндеги бир муундуу төл уңгулардын саны 1352 (100 %) сөздү камтырын жана булардын ичинен жыштык-үлүш жактан муун типтери минтип бөлүнөрүн так аныктайт: PAP – 1035 сөз, 76,6%; AP - 158 сөз, 11,7%; PALP – 117 сөз, 8,7%; калганы - 40 сөз, 3,0% [10: 183].

Фонорморфостатистиканын айрым багыттары кыргыз тил илиминде 1960-жылдардын орто ченинен өрүш ала баштайт да, 1975-жылы түркологияда алгач ирет С.Ибрагимовдун кыргыз тилинин илимий стилинде колдонулган сөздөрдүн морфологиялык түркүмдөрү менен алардын сүйлөм ичинде аткарган кызматын статистикалык жактан иликтөөгө арналган «Структурно-вероятностный анализ синтаксических отношений киргизского языка и их функционирования в речи» аттуу кандидаттык диссертациясы [11] корголот. Бирок, тилекке каршы, кезегинде саамалык деп жогору бааланган бул изилдөө кыргыз тилинде да, калган көпчүлүк түрк тилдеринде да андан ары улантылбай калган.

Ал эми лексика-морфостатистикалык изилдөөлөр 1990-жылдардын аяк ченинен тарта бир топ күчөй баштайт да, Н.Мазекованын [12] «Манас» эпосундагы зат атоочтун колдонуу статистикасы», Б.Шаршембаевдин [13] «Манас» эпосунун жаңы типтеги сөздүктөрүн түзүү жана чечмелөө технологиясы» аттуу кандидаттык диссертациялары корголот. Бүгүнкү күндө кыргыз тил таанымындагы изилдөөлөр жеке эле фонорморфостатистикалык парадигма менен чектелбестен компьютердик лингвистика менен компьютердик лексикографиянын башка багыттары боюнча да улантылууда.

Адабияттар:

1. Бектаев К.Б. Статистико-информационная типология тюркского текста. Алматы: 1978.

2. Жубанов А.К. Колданбалы лингвистика: формалды модельдер. Алматы: 2007.
3. Қазақ тексінің статистикасы. Алматы: 1973.
4. Пиотровский Р.Г., Бектаев К.Б., Пиотровская А.А. Математическая лингвистика. – М., 2007.
5. Жубанов Е.Х. У истоков идеи математизации лингвистических исследований // Қазақ тексінің статистикасы. Алматы: 1990, с. 12-21.
6. Тыныстанов К. Лексикон киргизского языка. Фрунзе: 1934. // КР УИА Кол жазмалар бөлүмү, Инв. 177/37-182/42; 79-84.
7. Тыныстанов К. Кыргыз адабий тилинин жаңы ымласынын долбору. Фрунзе: 1934.
8. Поливанов Е.Д. Рец. На работу: К.Тыныстанов. Проект новой орфографии киргизского литературного языка. Фрунзе: 1934. // КР УИА Кол жазмалар бөлүмү, Инв. 124 (18).
9. Дыйканов К. Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттүү сөздүгү. Алматы: 1989.
10. Кайдаров А.Т. Строй односложных корней и основ казахского языка. Алма-Ата: Наука, 1986.
11. Ибрагимов С. Структурно-вероятностный анализ синтаксических отношений киргизского языка и их функционирования в речи. Автореф. дис... канд.филол.наук. Ош: 1995.
12. Мазекова Н. “Манас” эпосундагы зат атоочтун колдонуу статистикасы. Филол.илим.канд.дис. Бишкек: 2000.
13. Шаршембаев Б. Манас эпосунун жаңы типтеги сөздүктөрдү түзүү жана чечмелөө технологиясы. Филол. илим. канд.дис. Бишкек: 2004.

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.